

ATEBE

Dinî Arařtırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies
e-ISSN: 2757-5616

ATEBE Dergisi | Journal of ATEBE

Sayı: 9 (Haziran / June 2023), 1-26

Bir Metafizik Kavramı Olarak Yokluğun Umûr-ı ‘Âmmeye Dâhil Edilme Sebepleri

The Reasons for the Inclusion of Non-Existence as a Concept of Metaphysics in ‘Umûr al-‘Amma

Sercan YAVUZ

Arş. Gör. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Kelâm Anabilim Dalı
Research Assistant Dr., Eskişehir Osmangazi University,
Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences Department of Kalâm
Eskişehir, Türkiye
sercanyavuz@ogu.edu.tr
orcid.org/0000-0001-9074-7463
<https://ror.org/01dzjez04>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Date Received: 28 Nisan / April 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 03 Haziran / June 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Cite as: Yavuz, Sercan. "Bir Metafizik Kavramı Olarak Yokluğun Umûr-ı ‘Âmmeye Dâhil Edilme Sebepleri". *ATEBE* 9 (Haziran 2023), 1-26. <https://doi.org/10.51575/atebe.1289506>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Sercan YAVUZ**).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Bir Metafizik Kavramı Olarak Yokluğun Umûr-ı ‘Âmmeye Dâhil Edilme Sebepleri*

Öz

Umûr-ı ‘âmmeye, küllî ilim denilen metafiziğin meselelerinin işlendiği kavram ve konulara giriş başlığıdır. Genel konular, genel durumlar, genel kavramlar gibi anlamlara gelen bu başlık, müteahhirûn dönemi kelâmının mütekaddîmûn dönemi kelâmından farklılaşmasına sebep olan en ayırt edici özelliklerin başında gelir. Çünkü kelâm ilmi, Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi İslam filozoflarının temsil ettiği Meşşâî felsefeyle etkileşimi neticesinde bu konuları tevâris etmiştir. Fahreddîn er-Râzî’den önce kelamcılar eserlerinde mevcûd, ma’dûm, kadîm, muhdes, şey gibi genel isim ve sıfatlar olmaları cihetiyle yer verilen bazı kavramları dağınık bir şekilde veyahut bir başlığa konu olmadan ele almışlardır. Umûr-ı ‘âmmeyi kendinden önceki birikimi de kullanarak kelâm-felsefe ilişkisine dayalı mezcedilmiş bir yöntem ve özgün bir içerikle ilk defa müstakil bir başlık olarak ele alan Râzî, umûr-ı ‘âmmeye kelâm ilminde önemli bir statü kazandırmıştır. Zira varlık, yokluk, mevcûd, ma’dûm, mahiyet ve eklentileri, birlik, çokluk, zorunluluk, imkân, imkânsızlık, hudûs, kıdem, cevher, araz, illet ve ma’lûl gibi soyut ve genel kavramların incelendiği bu başlık, Râzî’den sonraki kelamcılar tarafından yeniden ele alınmış ve eserlerinin başlangıç konuları haline gelmiştir. Nitekim ondan sonraki kelamcılar büyük oranda onun umûr-ı ‘âmmeye inşa ve düzenine uymuşlar veya oradan hareketle yeni bir tertip faaliyetinde olmuşlardır. Ayrıca onun çizdiği çerçeveye ek olarak umûr-ı ‘âmmeyi farklı şekillerde ve farklı açılardan tanımlamaya çalışmışlar ve beraberinde birtakım tartışmalara yer vermişlerdir. Umûr-ı ‘âmmeye kapsamında yer verilen kavramların umûr-ı ‘âmmeye hangi açıdan dâhil edildiği ya da hangi açıdan umûr-ı ‘âmmeye inceleme (bahs) konusu yapıldığı, bu tanımlama çabalarının neticesinde oluşan tartışmalardan biridir. Söz konusu bu tartışma, bahsi geçen kavramlar silsilesinde bulunan mahiyet, imkânsız, yokluk gibi kavramlar etrafında gerçekleşmektedir. Tartışmaya konu olan bu kavramlar arasında özellikle yokluk kavramı başı çekmektedir. Bunun sebebi varlık kavramının hem en genel kavram olması hem de diğer kavramlarla olan ilişkisi nedeniyle umûr-ı ‘âmmeye içerisinde en çok yer verilen kavramlardan biri olmasıdır. Onun bu önemi kendisiyle birebir ilişkisi olan yokluk kavramını ön plana çıkartmıştır. Bu tartışmalar içerisinde yokluk kavramı bazen tek başına bazen imkânsızlık kavramıyla beraber bazen de dolaylı yoldan imkânsızlık kavramı üzerinden irdelenmiştir. Hatta öyle ki zamanla yokluk kavramının umûr-ı ‘âmmeye içerisinde ne sebeple dâhil edileceği ve değerlendirileceği tek başına incelenen bir tartışmaya dönüşmüştür. Bu bağlamda çalışma, umûr-ı ‘âmmenin kavramsallaşma sürecine değindikten sonra, umûr-ı ‘âmmeyi farklı şekillerde tanımlayan filozof ve kelamcılarının yokluk kavramını umûr-ı ‘âmmeye inceleme biçimlerini ele alacak ve yokluğu umûr-ı ‘âmmeye hangi açıdan dâhil ettiklerini tespit etmeye çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Umûr-ı ‘âmmeye, Fahreddîn er-Râzî, Varlık, Yokluk, Ma’dûm.

* Bu çalışma, Kasım 2022 tarihinde tamamladığımız “Müteahhir Dönem Kelâmında Ma’dûm Problemi” başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

The Reasons for the Inclusion of Non-Existence as a Concept of Metaphysics in *al-ʿUmûr al-*

ʿamma**

Abstract

al-ʿUmûr al-ʿamma refers to the introductory chapter heading for concepts and topics which address the issues of metaphysics, the science of the universal. This introductory heading which encompasses general topics, concepts, and cases, is the most distinctive feature that differentiates the *kalām* in the *Mutaʿakhhirûn* period from the *Kalām* in the *Mutaqaddimûn* period. This is because the science of *Kalām* inherited these topics as the result of its interaction with peripatetic philosophy represented by Islamic philosophers, such as al-Kindî, al-Fārābî, and Avicenna. Before Fakhr al-Dîn al-Rāzî, theologians addressed various concepts such as *mawjûd*, *maʿdûd*, *maʿdûm*, *qadîm*, *muḥdāth*, *shayʿ* by including them in their works as commonly used nouns and adjectives in a disorganised manner or without devoting a separate chapter heading to them. It was al-Rāzî, who discussed *al-ʿumûr al-ʿamma* under a separate heading with original content and through a combined method based on the relationship between *Kalām* and philosophy by using the previously available literature, that helped *al-ʿumûr al-ʿamma* acquire an important status in the science of *Kalām*. This is because this title, which examine abstract and general concepts such as existence, non-existence, *mawjûd*, *maʿdûm*, quiddity (*māhiyyah*) and its appendages such as unity, multiplicity, necessity, possibility, impossibility, *ḥudūth*, eternity *a parte ante* (*qidam*), substance (*jawhar*), accident (*ʿaraḍ*), cause (*ʿilla*), and *maʿlûl*, were reconsidered by the theologians after al-Rāzî and became a point of departure for their works. Later theologians largely followed al-Rāzî’s framework and organisation of *al-ʿumûr al-ʿamma* and/or based their new organisations on it. Besides using his framework, they tried to define *al-ʿumûr al-ʿamma* in different ways and from different perspectives, and, at times, allowed for debates of sorts. One of the debates that emerged as a result of these defining endeavours is why these concepts were included within the scope of *al-ʿumûr al-ʿamma* discussions or what aspects of these concepts were discussed within *al-ʿumûr al-ʿamma*. This debate revolves around such notions as quiddity, impossibility, and non-existence in relation to the aforementioned notions. Among these concepts, non-existence takes the lead. This is because existence is both the most general concept and one of the most commonly addressed concepts in *al-ʿumûr al-ʿamma* due to its direct relationship with other concepts. This has brought non-existence, which has a close relationship with existence, to the forefront. In these discussions, the concept of non-existence is sometimes examined alone, sometimes together with the concept of impossibility, both directly and indirectly. In fact, the reason for the inclusion and evaluation of the concept of non-existence in *al-ʿumûr al-ʿamma per se* has turned into topic of discussion by itself over time. In this context, after discussing the conceptualisation process of *al-ʿumûr al-ʿamma*, this study examines how philosophers and theologians, who, it must be reiterated, define *al-ʿumûr al-ʿamma* in different ways, examine the concept of non-existence under that chapter heading, and it goes on to determine the aspects that led them to include non-existence therein.

Keywords: *Kalām*, *al-ʿUmûr al-ʿamma*, Fakhr al-Dîn al-Rāzî, Existence, Non-existence, *Maʿdûm*.

** This article is extracted from my doctorate dissertation entitled “The Problem Of Maʿdûm In The Mutaakhhirin Period Of Kalām”, (PhD Dissertation, Eskişehir Osmangazi University, Eskişehir/Türkiye, 2022).

Giriş: Umûr-ı ‘Âmmenin Kavramsallaşma Süreci

Umûr-ı ‘âmme, felsefe ve kelâmda metafiziğin genellik ifade eden ontolojik konuların incelendiği bölümdür. Genel şeyler, genel bahisler, genel konular ve genel durumlar şeklinde değişik terkiplerle tercüme edilen umûr-ı ‘âmme, aslında “el-umûru’l- ‘âmme” ibaresinin Osmanlıca terkibe dönüştürülmüş halidir. Başlangıçta felsefeye ait bir bahis olan umûr-ı ‘âmme, mütekaddim dönemin sonlarından itibaren başlayan bir süreç içinde müteahhirûn dönemi kelâmına dâhil olmuştur.¹

Umûr-ı ‘âmme varlık kavramıyla, dışta varlığı bulunan veya zihinde varlığı tasavvur edilebilen her var olanla, var olanların hükümleriyle ve hatta bütün bunların karşıtları olan kavramlarla ilgili bir felsefi inceleme alanı olduğundan -bu konulardaki yaklaşımlar kelâm ilminin de konusunun var olanlar olması sebebiyle- bütün mevzularını etkisi altına almıştır. O, bu yönüyle müteahhirûn dönemi kelâmını mütekaddimûn dönemi kelâmından ayıran en mühim özelliklerin tespitinde belirleyici bir role sahiptir.² Ancak umûr-ı ‘âmme kavramı bu aşamaya gelinceye kadar birçok süreçten geçmiştir.

Tümeller manasına gelmesi itibarıyla umûr-ı ‘âmme kavramının ‘el-umûru’l-‘âmmiyye” şeklindeki ilk formu erken dönemlere kadar götürülebilmektedir. Bu bağlamda İbn Ebû Usaybia (öl. 668/1269), İskender el-Afrodisi’nin (öl. III. yüzyılın ilk yarısı) *Makâle fi kıvâmi’l-umûri’l-‘âmmiyye* ve *Makâle fi’l-umûri’l-‘âmmiyye ve’l-külliyeye* şeklinde tümellere dair iki risalesinin bulunduğu bilgisini vermektedir.³ İbn Nedîm (öl. 385/995) ise İbn Kernîb’in (öl. IV. yüzyıl) *Kitâbu Makâle fi’l-ecnâs ve’l-envâ* adlı eserinin genel/tümel kavramlarla yani umûr-ı ‘âmme ile ilgili olduğunu belirtmektedir.⁴ Fârâbî (öl. 339/950) de aynı kullanımı dolaylı da olsa benzer şekilde icmal olan, genel ve mutlak olan anlamlarında kullanmaktadır.⁵ Ayrıca o, *Kitâbu’l-Burhân*’da hem “umûrun külliyyetün” hem de “el-umûru’l-‘âmme” şeklindeki ifadeleri tümellere tekabül edecek şekilde kullanmıştır.⁶ Yine *Makâle fi tebyîni vücûdi’l-umûri’l-‘âmmiyye* adıyla Yahya b. Adî (öl. 364/975)

¹ Zübeyir Bulut, *Felsefi Kelâmda Umûr-ı ‘Âmme* (Ankara: Fecr Yayınları, 2017), 9; Yasin Apaydın, “Kânûnî’ye İthaf Edilen Umûr-ı ‘Âmme Risâlesi: Özgünlük Temelli Yorum Bağlamında Bir Kaktı”, *Bilimname* 2021/44 (2021), 548.

² Eşref Altaş, “Fârâbî’den Beyzâvî’ye Umûr-ı ‘Âmme Kavramının Gelişimi, Dönüşümü ve Beyzâvî’nin Tercihleri”, *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 155.

³ Ebu’l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım İbn Ebû Usaybia, ‘*Uyûnü’l-enba’ fi tabakâti’l-etıbbâ*’, thk. Nizâr Rızâ (Beirut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, ts.), 107.

⁴ Ebu’l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beirut: Dâru’l-Ma’rife, 1978), 367.

⁵ Ebû Nasr Fârâbî, *el-Elfâzü’l-müsta’mele fi’l-mantık*, thk. Muhsin Mehdî (Beirut: Dâru’l-Meşrik, 1968), 98.

⁶ Ebû Nasr Fârâbî, *Kitâbu’l-Burhân*, çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik, 2012), 38.

tarafından tümeller konulu bir eserin kaleme alındığı ifade edilmiştir.⁷ Söz konusu bu kullanımlar, umûr-ı 'âmme kavramının ilk örnekleri olmakla beraber çalışmamızda esas alınan bağlamla doğrudan alakalı değildir. Çünkü söz konusu kullanımlardaki umûr-ı 'âmme kavramı, genel hatlarıyla tümeller manasına gelmektedir.

Umûr-ı 'âmmenin çerçevesini ilk tespit edenin Fârâbî olduğunu hatta umûr-ı 'âmme ve metafizikle ilgili daha ileriki tartışmaların Fârâbî'nin belirlediği temeller bağlamında cereyan ettiğini ifade etmek mümkündür.⁸ Nitekim Fârâbî, cüz'î ilimlerin bütün mevcutları kapsayan kavramlar hakkında nazar yürütemeyeceğini, yalnızca küllî ilmin (metafiziğin), var olanlarla ilgili genel şeyler (fi'ş-şey'i'l-âmm li cem'i'l-mevcûdât), onların türleri ile eklentileri ve bu minvalde olanlar hakkında nazar yürütebileceğini belirterek⁹ umûr-ı 'âmmeye dikkat çekmiştir. O, genel olan şeylere öncelik, sonralık, kuvvelik, fiillik, tamlık ve eksiklik gibi kavramları örnek olarak vermiştir. Birbirinin mukabili olmaları hasebiyle bilgisi aynı olan yokluk ve çokluk da bu kavramlara dâhil edilerek araştırılmaktadır.¹⁰

Mevcut, ma'dûm, kadîm, muhdes gibi kavramlara dair en genel isimlendirmeler (e'ammu't-tesmiyât) olarak yer veren Bâkîllânî, (öl. 403/1013) bazı kelamcılar tarafından bu kavramlara şey, zât, ayn gibi kavramların dâhil edildiğini ve onlara en genel isimler (el-esmâü'l-'âmme) denildiğini söylemiştir.¹¹ İbn Fûrek, (öl. 406/1015) mevcut ve ma'dûm gibi kavramların en genel isimlendirmeler (e'ammu't-tesmiyât) olduğuna dikkat çekmiş¹² mevcut ve şey gibi olumlama içeren en genel isimlerin (e'ammu esmâi'l-isbât) ma'dûm ve menfi gibi olumsuzlama içeren en genel lafızlardan (e'ammu elfâzi'n-nefy) ayrıldığına işaret etmiştir.¹³ Buradan hareketle en genel isimlendirmelerin olumlama ve olumsuzlama içeren en genel isimlerden oluştuğunu söylemek mümkündür.

⁷ Ebu'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim İbnü'l-Kıftî, *Târihü'l-hukema'*, nşr. Julius Lippert (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903), 363.

⁸ Altaş, "Umûr-ı 'Âmm Kavramının Gelişimi, Dönüşümü ve Beyzâvî'nin Tercihleri", 157.

⁹ Ebû Nasr Fârâbî, "Makâle fi ağrâdi'l-hakîm fi külli makâle mine'l-kitâbi'l-mevsûm bi'l-hurûf", *al-Farabi's Philosophische Abhandlungen (es-Semeratü'l-merziyye fi ba'zi'r-risâlâti'l-Fârâbiyye)*, thk. Friedrich Dieterici (Leiden: E. J. Brill, 1890), 35.

¹⁰ Fârâbî, "Fî ağrâdi'l-hakîm", 35-36.

¹¹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî Bâkîllânî, *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil*, thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar (Beirut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1986), 265.

¹² Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek el-Ensârî İbn Fûrek, *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beirut: Dâru'l-Meşrik, 1987), 255.

¹³ İbn Fûrek, *Mücerred*, 252, 255.

Cüveynî, (öl. 478/1085) şey'iyet, vücut, hudûs gibi kavramları genel vasıflar veya genel sıfatlar (el-evsâfu'l-'âmme/es-sıfâtu'l-'âmme) olarak nitelendirmiştir.¹⁴ Aynı şekilde Ebu'l-Mu'în en-Neseî (öl. 508/1115) de mevcut, şey gibi kavramları genel vasıflar (el-evsâfu'l-'âmme) şeklinde açıklamıştır.¹⁵ Buna göre mütekaddimûn döneminde görülen "e'ammu't-tesmiyât", "el-esmâu'l-'âmme", "el-evsâfu'l-'âmme" şeklindeki adlandırmalar, müteahhirûn döneminde bu kavramların umûr-ı 'âmme bahislerinde incelenmesine götüren sürecin başlangıcının bir işareti olarak görülebilir. Zira 'varlıkların genelini kuşatan kavramlar' ifadesi yukarıda adı geçen kelimelerin içinde bulunduğu mütekaddimûn kelâmında bulunan en genel isimler, sıfatlar veya niteliklerin yerine kullanılmıştır.¹⁶

İbn Sînâ'ya (ö. 428/1037) geldiğinde umûr-ı 'âmme kavramının farklı şekillerde ve farklı bağlamlarda ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda zikredilen kavram hem tümellere tekabül edecek şekilde hem de müteahhirûn dönemi kelâmındaki kullanımına anlamca yakın olacak biçimde kullanılmıştır. Buna göre İbn Sînâ, "el-umûru'l-'âmme" şekliyle kavramı doğrudan kullanmış ve onu tümeller anlamına gelecek şekilde inşa etmiştir. Her ne kadar burada müteahhirûn dönemi kelâmına uygun bir tarzda kavram açıkça ifade edilse de buradaki anlam mantığın beş tümel kavramına ve onlarla ilgili tümel ilimlere tahsis edilmiştir.¹⁷

Umûr-ı 'âmmenin, araştırmamızın esas aldığı anlamıyla kullanılmasına İbn Sînâ'nın *Metafizik* eserinin birinci makalesinin beşinci faslında rastlanmaktadır. Ona göre bizzat tasavvuru zorunlu kavramların başında varlık, şey, bir gibi şeylerin bütünü'nün en geneli (el-eşyâu'l-'âmme li'l-umûri küllihâ) gelir. Bu lafızların kendilerinden daha iyi bilinen bir şeyle açıklanabilmeleri imkânsızdır.¹⁸ Yine onun *Risâle fi aksâmi'l-'ulûmi'l-'akliyye* isimli risalesinde metafiziğin (ilm-i külli) ilk sırada incelediği alan var olanların tümünü kapsayan genel manalardır (el-me'âni'l-'âmme).¹⁹ İbn Sînâ, genel kavramlar manasında burada umûr-ı 'âmme terkihi yerine el-me'âni'l-'âmme terkihini kullanmıştır. Görüldüğü üzere o, açık bir şekilde bütün şeylerin en geneli olan kavramları

¹⁴ Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli'd-Dîn*, thk. Ali Sami en-Neşşar vd. (İskenderiye: Münşeâtü'l-Maârif, 1969), 258, 297.

¹⁵ Ebu'l Mu'în Meymun b Muhammed Neseî, *Tabsiratü'l edille fi usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004), 1/189, 192.

¹⁶ Murat Kaş, *Seyyid Şerîf Cürçânî'de Zihni Varlık* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 33.

¹⁷ İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2004), 1/172. Umûr-ı 'âmmenin tümeller anlamında Umûr-ı külliye şeklindeki İbn Sînâ kullanımları için bk. İbn Sînâ, *Kitâbu's-Şifâ İkinci Analitikler*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 165; a.mlf., *Kitâbu's-Şifâ Topikler*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 3-4, 33; a.mlf., *Kitâbu's-Şifâ Sofistik Deliller*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 5.

¹⁸ İbn Sînâ, *Metafizik I*, 1/28.

¹⁹ İbn Sînâ, "Risâle fi aksâmi'l-'ulûmi'l-'akliyye", *Tis'u resâil fi'l-hikme ve't-tabiiyyât* (İstanbul: Matbaatü'l-Cevâib, 1298), 76.

veya manaları ifade etmek için umûr-ı ‘âmme lafzını, terim haline gelmemiş en yalın haliyle ifade etmiştir.²⁰

İbn Sînâ'nın metafiziğin meselesi olarak addettiği varlık ve benzeri şeylere ait olan kavramlar, farklı sayıda ve dağınık bir şekilde eserlerine yayılmış vaziyettedir. Bu kavramları eserlerinden yola çıkarak şu şekilde saymak mümkündür: Varlık, yokluk, zorunluluk, imkân, öncelik, sonralık, birlik, çokluk, mahiyet, hâdislik, uygunluk, farklılık, zıtlık, sebep, sebepli, kuvve, fiil, tümel, tikel, tam, eksik, sonlu, sonsuz, kemal, noksan, cevher, araz, kadîm, hâdis, illet, malul.²¹ Bu kavramların varlıkla ilişkisi bakımından ortak bir özelliği vardır ki o da varlığın eklentileri olmalarıdır.²²

İbn Sînâ'ya göre söz konusu kavramlar kendiliklerinden incelenmesi gereken kavramlardır. Zihinde tanımının belirgin hale gelmesi ve bir varlığa sahip olması gereken bu kavramlar, ilimlerin başvurduğu ortak kavramlar olmalarına rağmen hiçbir ilim dalı onlardan bahsetme sorumluluğunu üstlenmez. O halde bu kavramlar varlığı somut olmayan şeyleri irdeleyen ilmin yani metafiziğin içeriğine dâhil olmaktadır. Çünkü mevcut kavramından başka bu kavramların bütününe halleri ve ilişkinleri olabileceği ortak bir başlık veya kavram tespit etmek imkân dâhilinde değildir.²³

İbn Sînâ'yı takip ederek metafiziğin konusunu var olması bakımından varlığa indirgeyen Behmenyâr (öl. 458/1066), varlığı en genel durum (el-emru'l-âmm) şeklinde ifade ederek umûr-ı ‘âmme'yi nispeten kullanmış olmaktadır.²⁴ Ona göre cevher, araz, zorunlu, mümkün gibi kavramlar varlığın kısımları bağlamında incelenen kavramlar olarak sınıflandırılmakta; birlik, çokluk, öncelik, sonralık, sebep, sebepli, tümel, tikel, yokluk gibi kavramlar ise varlığa eklenen terimler olarak incelenmektedir.²⁵

²⁰ Yasin Apaydın, *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek Tecrid Geleneği Bağlamında Umûr-ı Âmme Sorunu* (İstanbul: Endülüis, 2019), 158. Umûr-ı ‘âmmenin farklı kullanımları için bk. İbn Sînâ, *Metafizik I*, 1/115; a.mlf., *Kitâbu'ş-Şifâ Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005), 2/46; a.mlf., *Kitâbü'ş Şifâ Kategoriler*, çev. Muhittin Macit (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010), 158; a.mlf., *Kitâbu'ş-Şifâ Mantiğa Giriş*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006), 64; a.mlf., *İkinci Analitikler*, 127.

²¹ İbn Sînâ, *Metafizik I*, 1/23-24; a.mlf., *en-Necât Felsefenin Temel Konuları*, çev. Kübra Şenel (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 211-224; a.mlf., *Dânişnâme-i Alâî (Alâî Hikmet Kitabı)*, çev. Murat Demirkol - Gürbüz Deniz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 174-223; a.mlf., “Risâle fî aksâmi'l-'ulûmi'l-'akliyye”, 76.

²² İbn Sînâ, *Metafizik I*, 1/24.

²³ İbn Sînâ, *Metafizik I*, 1/5, 10.

²⁴ Behmenyâr b. Merzübân, *et-Tahsîl*, nşr. Murtazâ Mutahharî, thk. Murtazâ Mutahharî (Tahran: Müessesetü İntişârât ve Câb-ı Dânişgâh-ı Tahrân, 1996), 179.

²⁵ Behmenyâr b. Merzübân, *et-Tahsîl*, 284-286.

Fârâbî ve İbn Sînâ öncülüğünde ve bilhassa varlığı emr-i 'âmm şeklinde vasıflandırma geleneği Behmenyâr tarafından devam ettirilmiştir. Ayrıca varlığın eklentileri olarak belirlenen kavramlar, metafiziğin ana konuları olarak öne çıkmıştır. Ancak umûr-ı 'âmme kavramı Behmenyâr'da da müstakil olarak ele alınmamış metafiziğin alt başlığı olarak incelemeye konu olmuştur.²⁶

Behmenyâr'ın öğrencisi Levkerî (öl. 503-517/1109-1123 [?]) de metafiziğin konusunun mutlak olarak varlık olmak bakımından varlık olduğunu ifade etmiş²⁷ ve metafiziği hem 'ilmü'l-küllî²⁸ hem de 'ilmü'l-ilâhî'l-'âm²⁹ şeklinde isimlendirmiştir. Metafiziğe ait ontolojik kavramlar için umûr-ı 'âmme terimini kullanmış olmakla birlikte bu kavramları İbn Sînâ gibi dağınık bir şekilde işlemiştir.³⁰

Gazzâlî (ö. 505/1111) düşüncesinde umûr-ı 'âmme terimi mantık, fizik ve metafizik alanlarında kullanılmaktadır. İlk iki kullanım konuyla ilgili değilken metafizikle ilgili olan kullanımı konuyla ilgilidir. Gazzâlî, mantıkta umûr-ı 'âmmeye tûmeller anlamıyla yer vermiştir.³¹ Fizikte ise heyûla, sûret, mekân ve hareket gibi kavramların tamamına eklenen veya onları kapsayan şeyler (e'ammu umûrihâ) şeklinde kullanmıştır.³² Esas konumuzu ilgilendiren manasıyla ilm-i ilâhînin inceleme alanı olan umûr-ı 'âmmenin şeylerin en geneli olan (e'ammu'l-umûr) mutlak varlık olduğunu dile getiren Gazzâlî, varlığa ait ontolojik meseleleri varlığın kısımları, hükümleri ve özsel ilintileri başlığıyla ele almıştır.³³

Yaklaşık olarak hicrî üçüncü asrın ortalarından itibaren başlayan meşşâî felsefe ile doğrudan ya da dolaylı olarak etkileşim halinde olan kelâm ilminin miras olarak aldığı konuların başlıcaları arasında yer alan ve Fârâbî ile İbn Sînâ'nın küllî ilim diye isimlendirdiği metafiziğin içerisinde bir inceleme alanı olan umûr-ı 'âmme, müstakil olarak hem umûr-ı 'âmme şeklindeki kavramın kullanımı hem de yaygın olan şekliyle konularının tertibi ilk defa Fahreddîn er-Râzî

²⁶ Apaydın, *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek*, 165.

²⁷ Ebu'l-Abbas Fazl b. Muhammed Levkerî, *Beyânü'l-hak bi-damani's-sıdk: el-'ilmü'l-ilâhî* (Tahran: Müessesesi-i Beyne'l-Mileli Endişe ve Temeddün-i İslâmî, 1995), 265.

²⁸ Levkerî, *Beyânü'l-hak*, 4.

²⁹ Levkerî, *Beyânü'l-hak*, 265.

³⁰ Levkerî, *Beyânü'l-hak*, 15, 16, 154.

³¹ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Mi'yârü'l-'ilm fi'l-mantık*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971), 64.

³² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, thk. Süleyman Dünya (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1961), 303. Fizikteki genel kavramlara yönelik İbn Sînâ kullanımı için bk. İbn Sînâ, *Metafizik I*, 1/115.

³³ Gazzâlî, *Makâsîdü'l-felâsife*, 139-140.

tarafından ortaya konmuştur.³⁴ Zira meşşâî felsefenin konuları Râzî öncesi kelamcılarını meşgul etmiş olsa da kelâm ilminin bu meseleleri karma bir yöntemle yeniden üretmesi Râzî ile gerçekleşmiştir.³⁵ Onun kelam-felsefe ilişkisine dayanan bu misyonu, felsefî yönü ağır basmakla beraber kelâmî niteliklere de sahip olan *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye* adlı eserinde felsefe yapan kelamcı; kelâmî yönü ağır basmakla beraber felsefî bir içeriğe de sahip olan *el-Muhassal* adlı eserinde ise kelâm yapan filozof olarak anılmasına sebep olmuştur.³⁶ Söz konusu bu eserlerle Râzî, ansiklopedik bir tarzla İbn Sînâ geleneğini sürdürerek kelâm ve felsefenin harmanlandığı bir yöntemle eserlerin içerik ve düzenini kendi bakış açısına göre yeniden inşa etmiştir. Râzî'nin bu yöntemi sentez arayışlarını beraberinde getirmiş, ondan sonraki düşünürler arasında ortak bir bakış açısının ve tartışma ortamının gelişmesini sağlamış ve böylece farklı düşünce ekolleri, ortak noktaları metafizik olan bir paydada bir araya gelmişlerdir.³⁷

Râzî, *Mebâhisü'l-meşrikiyye* ve *Mûlahhas* adlı eserlerinin birinci kitabında umûr-ı ‘âmmeyi “umûr-ı ‘âmmeden olanlar, onun hükmünde olanlar ve onun türleri mesabesinde olanlar” şeklinde belirlediği başlıkta ele almıştır.³⁸ Râzî'nin bu inşası kendinden sonraki kelamcılarını büyü-

³⁴ Bilal Taşkın, *İslam Düşüncesinde Varlık Tartışmaları Sadeddin et-Teftâzânî Merkezli Bir İnceleme* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020), 25. İlk defa müstakil olarak Râzî tarafından ele alındığı iddiası için ayrıca bk. Apaydın, *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek*, 19, 171; Altaş, “Umûr-ı Âmme Kavramının Gelişimi, Dönüşümü ve Beyzâvî'nin Tercihleri”, 164; Bilal Taşkın, “Osmanlı Döneminde Yazılan Umur-i Amme Risaleleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 77; a.mlf., “Metafiziğin Meselesini Mesele Edinmek: Klasik Dönem Sonrası İslam Düşüncesinde Umûr-ı Âmme Sorunu”, *Uluslararası İstanbul Felsefe Kongresi Bildiri Kitabı* (İstanbul: Mantık Derneği Yayınları, 2018), 144.

³⁵ Bilal Taşkın, “Osmanlı Döneminde Varlık Tartışmaları: Kara Seyyidî el-Hamîdî'nin Umûr-ı Âmme'ye Dair Risaleleri Bağlamında Bir İnceleme”, *Osmanlı'da İlm-i Kelâm Âlimler, Eserler, Meseleler*, ed. Osman Demir vd. (İstanbul: İsar Yayınları, 2016), 191.

³⁶ Muhammed Âbid Câbirî, *Arap Aklının Yapısı*, çev. Burhan Köroğlu vd. (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), 627. Benzer bir açıklama ve kelam-felsefe arasındaki ilişkinin Râzî üzerinden detaylı bir okuması için bk. Ayman Shihadeh, “Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. Yy.'da Felsefî Kelâmda Yeni Gelişmeler”, çev. Bilal Taşkın, *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 266-273.

³⁷ Mustakim Arıcı, “VII./XIII. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Fahreddin Razi Ekolü”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 26 (2011), 34, 36.

³⁸ Ebu Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin Râzî, *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabiiyyât*, thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî (Kum: Zevî'l-Kurbâ, 2007), 1/95; a.mlf., *Kitâbu'l-Mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme (Sistematik Ontoloji)*, çev. İsmail Hanoğlu (Ankara: Elis Yayınları, 2020), 43.

oranda etkilemiştir. Ondan sonraki kelamcılar umûr-ı ‘âmmeyi³⁹ “el-umûru’l-küllîye”⁴⁰, “el-umûru’ş-şâmîle”⁴¹ ve “el-umûru’l-‘tibâriyye”⁴² şeklinde de ifade etmişler ve içerik itibarıyla büyük oranda Râzî’nin tertibine uyarak meseleyi genişletmiş ve geliştirmişlerdir.

³⁹ Kelamcı ve felsefecilerin umûr-ı ‘âmmeyi için bk. Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer b. Mufaddal Ebherî, *Kitâbu’l-Metâli’* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1406/3), 114a; Ebû Ca’fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen Tûsî, *Tecrîdü’l-‘akâid*, thk. Abbas Süleyman (İskenderiye: Dâru’l-Ma’rifeti’l-Câmiyye, 1996), 61; a.mlf., “Aksâmü’l-Hikme”, *Telhîsu’l-Muhassal* (Beyrut: Dâru’l-Edvâ, 1985), 526; Necmüddîn el-Kâtîbî, *Hikmetü’l-‘ayn (Varlık Hikmeti)*, çev. Salih Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 55; a.mlf., *el-Münassas fi şerhi’l-Mûlahhas* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1680), 187b; Sa’d b. Mansûr İbn Kemmûne, *el-Cedîd fi’l-hikme*, thk. Hamîd Mer’îd el-Kübeysî (Bağdat: Matbaatu Câmiatu Bağdad, 1982), 209; Cemâlüddîn Hasen (Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü’l-Mutahhar el-Hillî, *Îzâhu’l-makâsîd min Hikmeti ‘ayni’l-kavâ’id*, thk. Seyyid Muhammed Mişkât - Alinakî Münzevî (Tahran: y.y., 1958), 4; Ebu’s-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed Şemseddin İsfahânî, *Tesdîdü’l-kavâ’id fi şerhi Tegrîdi’l-‘akâid*, thk. Hâlid b. Hammâd el-Advânî (Kuveyt: Darü’z-Ziyâ, 2012), 1/182; Ebü’l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülğaffar İcî, *el-Mevâkîf fi ‘ilmi’l-keâm*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, ts.), 41; Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. Mübârekşâh el-Buhârî, *Şerhu Hikmeti’l-‘ayn*, ed. Cafer Zâhidî (Meşhed: İntişârât-ı Danişgâh-i Firdovsî, 1974), 30; Sa’düddin Mes’ud b. Ömer Teftâzânî, *el-Makâsîd*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 125; a.mlf., *Şerhu’l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1998), 1/289; Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu’l-Mevâkîf*, thk. Mahmud Ömer Dimyâtî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1998), 2/59; a.mlf., “Hâşiyetü’t-Tegrîd”, *Tesdîdü’l-kavâ’id fi şerhi Tegrîdi’l-‘akâid*, thk. Eşref Altaş vd., mlf. Ebu’s-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed Şemseddin İsfahânî (İstanbul: Neşriyâtu Vakfî’l-Diyâneti’t-Türkî, 2020), 2/41; Sâinüddîn Ebû Muhammed Ali b. Efdalüddin Muhammed b. Sadrüddin Ebû Hâmid Muhammed Türke İsfahânî Hucendî İbn Türke, *el-Hikmetü’r-reşîdiyye* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2404), 2a; Alaüddin Ali b. Muhammed Kuşçu, *eş-Şerhu’l-cedîd ale’t-Tegrîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 537), 2a; Abdürrezzâk b. Ali Lâhîcî, *Şevârikü’l-ilhâm fi şerhi Tegrîdi’l-keâm*, thk. Esed Alizade (Kum: Müessesetü’l-İmâm es-Sâdik, 2012), 1/87; Hasan Akkanat, *Kadı Sıraceddin el-Ürmevî ve Metâli’u’l-Envâr (Tahkik, Çeviri, İnceleme - 1. Cilt)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 20.

⁴⁰ Kelamcıların umûr-ı külliye kullanımı için bk. Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer b. Mufaddal Ebherî, *Zübdetü’l-esrâr* (İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1210), 100b; Ebû Ca’fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, thk. Müctebâ Mînovî - Ali Rızâ Haydarî (Tahran: Şirket-i Sihâmî İntişârât-ı Havârizmî, 1354), 38; Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Kâdî Beyzâvî, *Tavâli’u’l-envâr min metâli’i’l-enzâr*, thk. Abbas Süleyman (Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1991), 73. Umûr-ı külliye dendiğinde kavramın sözlük anlamının da anımsattığı üzere tümeller anlaşılır. Özü itibarıyla mantık ilmine ait bir konu olan tümeller, zamanla metafiziğin de irdelediği konulara dâhil olmuştur. Bunun için bk. Hasan Akkanat, *Klasik Dönem İslam Felsefesinde Tümeller (İbn Sînâ Eksenli Bir Çözümleme)* (Adana: Karahan Kitabevi, 2016), 12-13. Söz konusu bu anlamın yaygın kullanımına rağmen umûr-ı külliye kısmen Meşşâî filozoflar ama ekseriyetle kelamcılar tarafından kullanılan bir başka manası daha bulunmaktadır. O da Zorunlu varlıkla beraber bütün var olanlara yüklenilebilen metafiziğin ontoloji kısmının temel meselelerine denk gelen kavramlardır. Bunun için bk. Yasin Apaydın, “Meşşâîlik’ten Devralınan Miras: Ekberî Gelenekte Umûr-ı Külliye Kavramının Mahiyeti ve Kapsamı”, *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (2020), 1055. Dolayısıyla her ne kadar umûr-ı külliye kavramı meşşâî felsefe geleneğine ait İslam filozofları tarafından tümeller anlamında kullanılsa da kelamcılar tarafından

Râzî'nin umûr-ı ‘âmmeyi kavramsallaştırmasının kavram olarak kökeni İbn Sînâ'ya, içerik olarak da Fârâbî'ye dayanmaktadır. Hatırlanacak olursa İbn Sînâ, Râzî'nin ontolojik kavramlara başlık yaptığı umûr-ı ‘âmmeyi Metafizik'te “genel şeyler ve bunların varlıklarının niteliği” başlığında tümelleri incelemek için kullanmıştı.⁴³ Keza Fârâbî de umûr-ı ‘âmmeyi, Râzî'nin ele aldığı şekliyle küllî ilmin (metafiziğin) varlıklara ait genel şeyler, onun türleri ile eklentileri ve bu minvalde olanlar hakkında nazar yürütebileceği⁴⁴ bilgisini verirken ifade etmişti. Böylece Râzî, kendinden önceki birikimi kullanarak umûr-ı ‘âmmeyi ayrı bir başlık olarak ele almış ve daha önce ana konularla işlenen birçok konunun ana başlık olacak düzeyde veya müstakil olarak kelâma dâhil edilmesine ve işlenmesine neden olmuştur.

Umûr-ı ‘âmmeyi metafiziğin ontoloji kısmıyla ilgili olan kavramların ve kavramlarla ilgili olan tartışmaların yer aldığı bir içeriğe sahiptir. Râzî'den sonraki kelamcılar ve filozoflar, onun çizdiği çerçeveye ek olarak umûr-ı ‘âmmeyi farklı şekillerde ve farklı açılardan tanımlamışlar ve beraberinde bu tanıma dâhil olan kavramlarla ilgili birtakım tartışmalara yer vermişlerdir. Özellikle umûr-ı ‘âmmeyi kapsamında yer verilen kavramların umûr-ı ‘âmmeyi içerisine hangi açıdan dâhil edildiği meselesi, bu tanımlama çabalarının neticesinde oluşan tartışmalardan biridir. Söz konusu tartışma mahiyet, imkânsız, yokluk gibi kavramlar etrafında dönmekte bu kavramlar içerisinde yokluk kavramı ön plana çıkmaktadır. Çünkü metafizikte var olmak bakımından incelenen varlığın en ilişkili olduğu kavramların başında yokluk gelmektedir. Bu bakımdan

umûr-ı ‘âmmeyi karşılığı olarak kullanılmıştır. Kaldı ki Beyzâvî şarihleri onun burada umûr-ı ‘âmmeyi kastettiğini söyleyerek bu hususa açıklık getirmişlerdir. Bk. Ebu's-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed Şemseddin İsfahânî, *Metâli'u'l-enzâr 'alâ metni Tavâli'i'l-envâr* (b.y.: Dâru'l-Kütüb, ts.), 35; Burhaneddin Abdullah b. Muhammed el-İbrî, *el-İzâh fî Şerhi'l-Misbâh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 793), 59b; Şemseddin el-Âmulî, *Tenkîhu'l-efkâr fî şerhi Tavâli'i'l-envâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 782), 25a.

⁴¹ Kelâmcıların umûr-ı şâmile tercihleri için bk. Muhammed b. Eşref el-Hüseynî Şemseddin es-Semerkandî, *es-Sahâifü'l-ilâhiyye*, thk. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf (Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1985), 73; a.mlf., *el-Ma'ârif fî şerhi's-Sahâif*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail - Nazîr Muhammed en-Nazîr İyâd (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2015), 1/383; Ebu'l-Alâ Alaüddin Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî Bihîştî, *Tefrîdü'l-i'timâd fî şerhi Tecrîdi'l-i'tikâd* (İngiltere: British Library, EAP521/1/33), 2b; Cürçânî, “Hâşiyetü't-Tecrîd”, 2/41.

⁴² Şemseddin Ahmed b. Süleyman Kemalpaşazâde, *Tecvîdü't-Tecrîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2816), 185a; a.mlf., *Risâle fî'l-umûri'l-âmmeyi* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2838), 21b; Ömer Mahir Alper - Yasin Apaydın, “Kemalpaşazâde'nin Tecrîd Eleştirisi ve Yeniden İnşası Olarak Tecvîdü't-Tecrîd: İnceleme ve Tenkitli Neşir”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 113. Kemalpaşazâde'nin umûr-ı ‘âmmeyi yerine el-umûru'l-i'tibâriyye kavramını tercih etmesindeki gerekçesi için bk. Apaydın, *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek*, 124-125; Alper - Apaydın, “Tevîdü't-Tecrîd: İnceleme ve Tenkitli Neşir”, 93.

⁴³ İbn Sînâ, *Metafizik I*, 1/171.

⁴⁴ Fârâbî, “Fî ağrâdi'l-hakîm”, 35.

düşünürler umûr-ı ‘âmme içerisinde yokluğun varlıkla olan alakasını konumlandırmak adına yokluk kavramının umûr-ı ‘âmme içerisinde hangi açıdan inceleme konusu yapıldığını tartışma konusu haline getirmişlerdir. Dolayısıyla yokluk kavramının umûr-ı ‘âmmeye hangi açılardan dâhil edildiğini var olan umûr-ı ‘âmme tanımlarından hareketle tespit etmeye çalışacağız.

1. Karşıtlık (Tekâbü) Yaklaşımı

Yokluğun varlığın karşıtı olması sebebiyle umûr-ı ‘âmmeye dâhil edildiği bu yaklaşım biçimi, kelimcilerin tercih ettiği yaklaşımlardan biridir. Bunu tercih edenlerin başında ise Fahreddin er-Râzî gelir. O, umûr-ı ‘âmmeyi “umûr-ı ‘âmmeden olanlar, onun hükmünde olanlar ve onun türleri mesabesinde olanlar” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre umûr-ı ‘âmmeyi ilgilendiren bu kavramlar varlık, mahiyet, birlik, çokluk, vücûb, imkân, kıdem ve hudûstur.⁴⁵ Varlığın, şeylerin en geneli ve kapsayıcısı olması sebebiyle onunla başladığını bildiren Râzî, yokluğun varlığın karşıtı olması sebebiyle umûr-ı ‘âmmeye dâhil edildiğini ifade etmiştir.⁴⁶ Dolayısıyla yokluk varlığın karşıtı, mukabili olduğu için umûr-ı ‘âmmenin kapsamına alınmıştır.

Kâdî Beydâvî (öl. 685/1286) şârihlerinden olan Hacı Paşa (öl. 827/1424 [?]), *Şerhu Tavâli’i’l-envâr* adlı eserinde umûr-ı ‘âmmeyi varlık, birlik gibi mevcutların tümünde ortak olanlar ya da zorunluluk, imkân kavramları gibi mevcutların çoğunda ortak olanlar diye tanımlamaktadır. İmkânsızlık kavramının imkânın, kıdem kavramının hudûsun karşıtı olması sebebiyle umûr-ı ‘âmme içinde yer aldığını söyleyen Hacı Paşa, yokluğun da varlığın karşıtı olması sebebiyle umûr-ı ‘âmme içinde yer aldığını kaydetmiştir.⁴⁷

Kâtibî (öl. 675/1277) şârihi Mübârekşâh el-Buhârî (öl. 784/1382’den sonra), yokluğun umûr-ı ‘âmmeye varlığın karşıtı olması sebebiyle dâhil edildiği yaklaşımını benimseyen felsefecilerden biridir. Ona göre umûr-ı ‘âmme ile kastedilen soyut ve maddi olanı kuşatanlar ve bu kavramların mukabilleri olanlardır.⁴⁸ Burada yokluk kavramı yer almasa da onun umûr-ı ‘âmme içerisindeki yeri soyut ve maddi olan şeyleri kuşatanların karşıtlarındadır. Yokluk burada karşıt olma yoluyla dolaylı olarak umûr-ı ‘âmmeye yer almıştır. Nitekim Mübârekşâh’ın şerhine hâşiye yazan Mîrzâcân (öl. 994/1586) bu durumdan bahsederek karşıtlardan kastın umûr-ı ‘âmmeden sayılan yokluk ve imkânsız kavramları olduğunu belirtmiştir.⁴⁹

⁴⁵ Râzî, *el-Mebâhisü’l-meşrikiyye*, 1/95; a.mlf., *el-Mulahhas*, 43.

⁴⁶ Râzî, *el-Mebâhisü’l-meşrikiyye*, 1/90.

⁴⁷ Celâleddin Hızır b. Ali el-Konevî el-Aydîni Hacı Paşa, *Şerhu Tavâli’i’l-envâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3053), 28a-28b.

⁴⁸ Mübârekşâh el-Buhârî, *Şerhu Hikmeti’l-‘ayn*, 30.

⁴⁹ Mîrzâ Habîbullah Bâğnevî Şîrâzî Mîrzâcân, *Hâşiyetü’l-Bâğnevî ‘alâ Şerh-i Hikmeti’l-‘ayn*, thk. Ali Haydarî Yesavlî (Kum: y.y., 1391), 5.

Cürcânî (öl. 816/1413), umûr-ı ‘âmme içerisinde yokluğun ele alınma biçimlerinden karşıt olmayı, seçeneklerden biri olarak zikretmiştir. Ona göre ilmî bir amaç barındırması şartıyla umûr-ı ‘âmme, mukabilleri ile birlikte bütün kavramları kuşatır. Varlık ve yokluk kavramları bu karşıtlara örnektir.⁵⁰ Görüldüğü üzere Cürcânî, yokluk ve varlığın karşıtlık yoluyla umûr-ı ‘âmme içerisinde yer alabileceğini söylemiştir. Öte yandan ona göre yokluk, umûr-ı ‘âmmeye tâbi olma⁵¹ ve arazî olma⁵² yollarıyla da dâhil olabilir. Ancak karşıtlık yaklaşımı, diğer yaklaşımlar arasından tüm mevcutları ister mutlak bir şekilde isterse yokluğun da yer aldığı karşıtlık yoluyla kapsamı açısından bu yaklaşımı dikkate alan umûr-ı ‘âmme tanımının daha “evlâ” sayılmasına sebep olmaktadır.⁵³ Nitekim onun, karşıt olma yaklaşımını benimsemesinin arka planında, yokluk gibi tek başına ele alındığında mevcûdun kısımlarının bütününe kuşatması imkân dâhilinde olmayan ancak umûr-ı ‘âmme arasında bazen asıl olanlara tabi, bazen de zâti olmayıp arazî bir şekilde ele alınması gelenek haline gelmiş kavramların herhangi bir ek sebep göstermeksizin umûr-ı ‘âmme içerisinde sayılmasını kabul ettirmeye yönelik bir girişim vardır.⁵⁴ Burada zikredilen asıl olanlara tabi olma ve arazî olma gibi yaklaşımlara aşağıda yer verilecektir.

Karşıtı olma yaklaşımını benimseyen bir diğer kelamcı Ali Kuşçu (öl. 879/1474)’dur. O, umûr-ı ‘âmmeyi mevcûdun kısımları olan Zorunlu, cevher ve arazdan birine özgü olmayan şekilde tanımlamış; yokluk hakkındaki incelemenin ise umûr-ı ‘âmmede varlığın karşıtı olması sebebiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir. Bu sebeple de yoklukla ilgili bahislere varlık-yokluk bölümünde yer verildiğini dile getirmiştir.⁵⁵

Cürcânî’nin karşıtlık yaklaşımını kabul ederken yokluk gibi bu yolla ele alınan kavramların ilmî bir amaç taşıması gerektiğiyle ilgili kaydı, sonraki bazı âlimler tarafından tartışma konusu edilmiştir. Zira karşıtlık yaklaşımı kabul edilecekse bu şartın göz önünde bulundurulması gerektiği yönünde değerlendirilmeler yapılmıştır. Örneğin Kādî Mîr (öl. 909/1503-1504) cevher ve araza özgü olan hallerin karşıtlarıyla ele alındığında tüm mevcutları kapsayacağından dolayı yokluk gibi her bir karşıt kavrama ilmî bir amacın taalluk edeceğini söylemiştir.⁵⁶ Benzer şekilde Efdalzâde Hamîdüddin Efendi (öl. 908/1503) de varlık ve yokluk gibi mukabili ile beraber ele alınan

⁵⁰ Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 2/61-62.

⁵¹ Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 2/60-61.

⁵² Cürcânî, “Hâşiyetü’t-Tecrîd”, 2/41.

⁵³ Cürcânî, “Hâşiyetü’t-Tecrîd”, 2/41.

⁵⁴ Apaydın, *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek*, 273.

⁵⁵ Kuşçu, *eş-Şerhu’l-cedîd* (Kılıç Ali Paşa, 537), 2a. İlmî bir amacın kavramlara taalluk etmesi ilavesiyle benzer bir açıklama ve değerlendirme için bk. Muhammed Cafer Şerî’atmedâr el-Esterâbâdî, *el-Berâhînü’l-kâtî’a fi şerhi Tecrîdi’l-‘akâidi’s-sâtî’a*, thk. Merkezü’l-Ebhâs ve’d-Dirâsâti’l-İslâmî (Kum: Müessesesi-i Bustân-i Kitâb, 1424), 1/79.

⁵⁶ Kemaleddin Hüseyin b. Mahmud Kādî Mîr Meybüdü, *Kādî Mîr ‘ale’l-hidâye* (Matbaati’l-Hâc Hüseyin Efendi, 1313), 82.

kavramların karşıtlık yoluyla umûr-ı ‘âmmeye sokulduğunu ancak bu karşıt kavramların her birinin ilmî bir amaç neticesinde ele alındığını belirtmiştir.⁵⁷

Devvânî’ye (öl. 908/1502) göre karşıtlık ile ıstılâhî anlam kastedilirse karşıtlık yaklaşımıyla ele alınan kavramlar ilmî bir amaç taşımadığı için umûr-ı ‘âmmeye incelenmemesi gerekir. Ancak karşıtlıkla terim anlamı değil de mutlak karşıtlık kastedilirse Zorunlu, cevher ve araza has olan durumların hepsi ilmî bir amaç taşıdığından karşıtları da umûr-ı ‘âmmeye dâhil olur. Zira karşıt kavramlardan birinin kapsayıcı nitelikte olması söz konusu durumu değiştirir.⁵⁸ Yani görünüşte umûr-ı ‘âmmeden olmayan ancak umûr-ı ‘âmmeden sayılan kavramların karşıtları olmaları sebebiyle umûr-ı ‘âmmeye dâhil edilen karşıt kavramların bilgiye dayalı gerekçeli bir gaye şartıyla umûr-ı ‘âmmeye alınması gerekmektedir.

2. Ortaklık (Müşterek) Yaklaşımı

Ortaklık yaklaşımı yokluk kavramının ma’dûmların tümünde ortak olması sebebiyle yokluğun umûr-ı ‘âmmeye dâhil edildiğini ifade etmektedir. Bu yaklaşım Kâtibî’nin, Râzî’nin *Mûlahhas*’ı üzerine yazdığı *Münassas* adlı şerhinde gündeme getirilmiştir. Zira Râzî’nin umûr-ı ‘âmmeye tanımının açılımını yapan Kâtibî, umûr-ı ‘âmmeye mesabesinde olanlardan kastın mevcutların çoğunda müşterek olan şeyler olduğunu aktarmıştır. İmkânsız gibi kavramların kendi görüşüne göre umûr-ı ‘âmmeden sayılmasını doğru bulmamakla birlikte Râzî’nin bu kavramları ma’dûmların çoğunda ortak olmaları sebebiyle umûr-ı ‘âmmeden saydığını dile getirmiştir.⁵⁹ Yokluk kavramı doğrudan bu metinde geçmese de imkânsız kavramı üzerinden ma’dûmların onda ortak olması sebebiyle imâ yoluyla yani dolaylı olarak umûr-ı ‘âmmeye dâhil edilmiştir. İmkânsız gibi yokluğun ortak olması sebebiyle umûr-ı ‘âmmeden sayılması gerektiği Kādî Beyzâvî (öl. 685/1286) şârihi el-İbrî (öl.743/1342) tarafından dile getirilmiştir.

Burhânüddîn el-İbrî, hem *Şerhu’-Tavâli’* hem de *Misbâhü’l-ervâh* şerhi *el-İzâh fî şerhi’l-Misbâh*’da bu hususa yer vermiştir. Ona göre umûr-ı külliye ile kastedilenler ya varlık, birlik gibi mevcutların tümünde ortak olanlar ya da yokluk gibi ma’dûmların tümünde ortak olanlardır.⁶⁰ Buna göre yokluk kavramı, ma’dûmların tümünde ortak olması sebebiyle umûr-ı ‘âmmeye içerisinde zikredilmiştir. Bu haliyle umûr-ı ‘âmmeye kapsamında ele alınan kavramlarda bir genişleme söz

⁵⁷ Efdalzâde Hamîdüddin Efendi, *Hâşiye ‘alâ Metâli’i’l-enzâr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2113), 17b-18a.

⁵⁸ Celâlüddîn Muhammed b. Es’ad b. Muhammed es-Sıddîkî ed-Devvânî, *el-Hâşiyetü’l-kadîme ‘alâ Şerhi’t-Tecrîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 740), 2b-3a. Kavramların ilmi bir amaç taşımasıyla ilgili tartışmalar için ayrıca bk. İsamüddin Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Hâşiye ‘alâ Hâşiyeti’t-Tecrîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 732), 23b-24a.

⁵⁹ Kâtibî, *el-Münassas* (Şehit Ali Paşa, 1680), 187b.

⁶⁰ Burhaneddin Abdullah b. Muhammed el-İbrî, *Şerhu Tavâli’i’l-envâr* (İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1148), 13a; a.mlf., *el-İzâh fî Şerhi’l-Misbâh* (Ragıp Paşa, 793), 59b.

konusudur ki İbrî bunu ma'dûmlar arasında ortaklığa da teşmil ederek yokluk kavramını umûr-ı 'âmmeden saymıştır.⁶¹ Bu haliyle yokluk, yok olanların tümünde ortak olan ontolojik bir kavram olmaktadır.

3. Kapsayıcılık (Şümûl) Yaklaşımı

Bu yaklaşıma göre yokluk kavramı mevcutların bütününe veya çoğunu kapsayan bir hal olması sebebiyle umûr-i 'âmmeden sayılmıştır. Bunu benimseyen kelamcılardan biri Şemseddin İsfahânî (öl. 749/1349)'dir. O, umûr-ı 'âmmeye ile varlıkların tümünü veya çoğunu kapsayan şeyleri kastettiğini onun da varlık ile yokluk, mahiyet ve mahiyet, varlık ve yokluktan türemiş olan illet ile ma'lûlün hallerinden oluştuğunu ifade etmiştir. Yokluk kavramı ile ilgili hususlar da geçtiği üzere varlık-yokluk ve halleri bağlamında ele alınmıştır.⁶² Bu takdirde varlık-yoklukla ilgili bahisler içerisinde değerlendirilen yoklukla ilgili hallerin mevcutların bütününe ya da çoğunu kapsaması sebebiyle umûr-ı 'âmmeye çerçevesinde incelenen bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Taşköprülüzâde (öl. 968/1561) söz konusu yaklaşımı, yokluk kavramı umûr-ı 'âmmeye içinde incelendiği halde tanımın onu doğrudan kapsamaması sebebiyle eleştirmiştir.⁶³ Bu durum Taşköprülüzâde'den önce İsfahânî'nin öğrencisi Bâbertî (öl. 786/1384) tarafından çözülmüştür. Zira o, yokluğu doğrudan kapsayıcılık yaklaşımına göre umûr-ı 'âmmeye dâhil etmiştir.

Bâbertî, *Şerhu't-Tecrîd*'inde umûr-ı 'âmmeyi cevher ve arazların prensiplerini kuşatan şeklinde tarif etmiş ve umûr-ı 'âmmeyi mevcutların bütününe ya da ekserisini kapsayan şekilde ikiye ayırmıştır. Varlık ve yokluğun hallerinin mevcutların çoğunu kapsayan kısımda değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden Bâbertî, yokluğun, mümkün mevcutları mevcut olmak bakımından kapsamasa da varlıktan önce gelmesi, varlığı önceleme sebebiyle kapsadığını söylemiştir.⁶⁴ Buna göre yokluk kavramı mümkün mevcutların varlıklarından önceki durumların kuşatması açısından umûr-ı 'âmmeye içerisinde değerlendirilmiştir.

Teftâzânî (öl. 792/1390), yokluğun, mevcut ve ma'dûmların çoğunu kapsamaması sebebiyle umûr-ı 'âmmeye içerisinde yer almasını bir seçenek olarak sunmuştur. Ona göre umûr-ı 'âmmeye, yokluk ve imkânsız gibi kavramları da kuşatması için mevcut ve ma'dûmların çoğunu kapsayan şekilde yorumlanabilir. Teftâzânî, burada *Mevâkıf* sahibi diye nitelediği Adudüddin İcî (öl. 756/1355)'ye bir eleştiri yöneltmektedir. Ona göre İcî, kelâm ilminin konusunu bilinebilen her şey⁶⁵ şeklinde belirlediği ve bundan dolayı bahsi geçen kapsayıcılık yaklaşımını benimsemesi

⁶¹ Apaydın, *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek*, 251.

⁶² Şemseddin İsfahânî, *Tesdîdü'l-kavâ'id*, 1/182.

⁶³ Taşköprülüzâde, *Hâşiyeye 'alâ Hâşiyeti't-Tecrîd* (Ragıp Paşa, 732), 23b.

⁶⁴ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Bâbertî, *Şerhu't-Tecrîd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2160), 1b-2a.

⁶⁵ İcî, *el-Mevâkıf*, 7.

gerektiği halde umûr-ı ‘âmmeye ma’dûm kavramını dâhil etmediğini söylemiştir.⁶⁶ Zira İcî, umûr-ı ‘âmmeyi “Mevcudun kısımları olan Zorunlu, cevher ve arazdan birine mahsus olmayandır.” şeklinde tanımlamış⁶⁷ ve yokluk kavramının umûr-ı ‘âmmeye içerisinde nasıl konumlandığıyla ilgili bir tartışmaya yer vermemiştir. Kaldı ki İcî’nin benimsediği umûr-ı ‘âmmeye tanımına göre bu çok mümkün görünmemektedir. Bu sebeple Teftâzânî İcî’nin, yokluğu, umûr-ı ‘âmmeye dâhil eden mevcut ve ma’dûmların çoğunu kapsayacak şekilde bir tanım benimsemesi gerektiğini düşünmüştür. Ancak onun eleştiri mahiyetindeki bu açıklamasının dışında yokluğun karşıt kavram olması sebebiyle arazî olarak umûr-ı ‘âmmeye içerisinde yer aldığını da dile getirmiştir ki bu hususa ileriki başlıkta değinilecektir.

4. Özgünlük (İhtisâs) Yaklaşımı

Kara Seydî-i Hamîdî (öl. 912/1507), Teftâzânî’nin İcî’ye yönelik eleştirisinin eleştirisi üzerinden başka bir yaklaşım benimsemiştir. Ona göre İcî tanımında umûr kelimesini değil ‘âmmeye kavramını kastederek bir tanım ortaya koymuştur. Bu takdirde tür ve cins olma yönünden diğer kavramlardan farklı olarak bilinen şeyler olan yokluk ve imkânsızlık gibi kavramlar mevcutların kısımlarının hiçbirisine özel (has) olmadıkları için umûr-ı ‘âmmeye dâhil edilmiştir. Başka bir ifadeyle yokluk ammeye has olmadığı için yani genelliğe özgü olmamasından dolayı umûr-ı ‘âmmeye yer almıştır. Dolayısıyla İcî’ye tarifin yokluğu dışarıda bırakması sebebiyle bir eleştiri yöneltmesi söz konusu değildir.⁶⁸

Hamîdî’nin yaklaşımına göre mevcutların hiçbirisine mahsus olmamak veya hiçbirisine özel olmamak umûr-ı ‘âmmeye sayılması gereken kavramlar konusunda bir ölçüt sayılmıştır. Haliyle İcî’nin umûr-ı ‘âmmeye yönelik “Mevcudun kısımları olan Zorunlu, cevher ve arazdan birine mahsus olmayandır.”⁶⁹ tanımı İcî böyle bir tartışmaya yer vermese de dolaylı olarak yokluğun özgünlük yaklaşımına göre umûr-ı ‘âmmeye dâhil edildiğini göstermektedir. Çünkü yokluk ne Zorunlu ne cevher ne de arazdan birine özeldir. Hâlbuki Ali Kuşçu da İcî’nin tanımına paralel bir umûr-ı ‘âmmeye tanımı benimsese de yokluk kavramıyla ilgili incelemeye ayrıca yer vererek yukarıda geçtiği üzere karşıtlık yaklaşımını benimsemişti. Deşteki bu duruma dikkat çekerek Ali Kuşçu’nun yokluk kavramıyla ilgili tartışmaya ayrıca yer vermesinin haklı bir gerekçesi olduğunu ifade etmiştir. Ona göre Kuşçu, yokluğun mutlak varlığın olumsuz ve karşıtı olması sebebiyle mevcutların kısımlarından hiçbirine özgü olmadığını söylemiştir. Zira mutlak

⁶⁶ Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, 1/291.

⁶⁷ İcî, *el-Mevâkıf*, 41.

⁶⁸ Yasin Apaydın, “Kara Seydî-i Hamîdî (v. 912/1507) ve Umûr-ı ‘Âmmeye’ye Dair Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi”, *darulfunun ilahiyat* 29/2 (2018), 355, 365, 372; Taşkın, “Osmanlı Döneminde Varlık Tartışmaları”, 198.

⁶⁹ İcî, *el-Mevâkıf*, 41.

yokluğun iliştiği şey, kendisinde hiçbir ayırışma bulunmayan ve hiçbir şey olmayan anlamında mutlak ma’dûmdur. Dolayısıyla onun Zorunlu, cevher ve araz olması imkânsızdır.⁷⁰ Bu sebeple Ali Kuşçu, umûr-ı ‘âmmeye tanımında doğrudan yer almayan yokluk kavramına ayrıca yer vererek yokluğu umûr-ı ‘âmmeye karşıtlık yaklaşımına uygun şekilde dâhil etmiştir. Ancak dâhil etmenin mevcutların kısımlarından hiçbirine özgü olmamasından dolayı kaynaklandığını da gözden kaçırmamak gerekir. Bu açıdan mevcutların hiçbirine has olmama bir yaklaşım sayılabildiği gibi mevcutlara has olmaması sebebiyle başka bir yaklaşım da benimsenebilmiştir.

5. Arazîlik (Bi'l-Araz) Yaklaşımı

Arazîlik şeklinde ifade ettiğimiz bu yaklaşım ikincil, tali ya da ana kavrama eklenilen ara kavram şeklinde ifade edilebilir. Bu yaklaşım kelamcılar tarafından bir anlamda kapsayıcılık yaklaşımına alternatif olarak geliştirilen bir yoldur. Zira yokluğun hem kapsayıcılık yaklaşımı yoluyla umûr-ı ‘âmmeye katılmasına yönelik eleştirilerde hem de kapsayıcılık yaklaşımı çerçevesinde umûr-ı ‘âmmenin içine dâhil edilen kavramların yanında olanlar şeklindeki açıklamalarda bu yol tercih edilmiştir. Buradan hareketle Teftâzânî, umûr-ı ‘âmmeyi “Zorunlu, cevher ve arazdan teşekkül eden mevcutların ekserisini kapsayan” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre yokluk ve imkânsızlık gibi bazı kavramların umûr-ı ‘âmmede incelenmesi arazîdir.⁷¹

Teftâzânî, yokluk ve imkânsızlık gibi kavramların varlık ve imkân kavramlarının karşıtları olmaları sebebiyle arazî olarak incelenmesi gerektiğini söylediği pasajda aslında bu değerlendirmeyi kapsayıcılık yaklaşımına yöneltilecek bir eleştiri neticesinde yapmıştır. Ona göre, mevcutları aslî olarak hiçbir şekilde kuşatmayan yokluk ve imkânsız gibi kavramların umûr-ı ‘âmmeden sayılmaması gerektiği yönünde bir eleştiri getirilebilir. Bu takdirde umûr-ı ‘âmmede değerlendirilen kavramlar mevcudun halleriyle kısıtlı olunca yokluk ve imkânsız gibi kavramlar varlık ve imkân kavramlarının karşıtları olmaları sebebiyle arazî olarak umûr-ı ‘âmmede incelenmiştir.⁷² Kapsayıcılık yaklaşımı neticesinde umûr-ı ‘âmmeye dâhil olan kavramlar mevcudun halleriyle sınırlı olunca yokluk ve imkânsızlık gibi kavramlar bu kategorinin dışında kalmaktadır. Dolayısıyla Teftâzânî, bu kavramların arazî (bi'l-araz) olarak umûr-ı ‘âmmede incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca onun bu tercihi, yokluğun arazîlik dışında karşıtlık yönüyle de değerlendirilmesi mümkündür. Çünkü karşıtlık yaklaşımı da umûr-ı ‘âmmeye içerisinde yer almanın bir ölçütüdür. Ancak yokluğun varlığın karşıtı olması arazî yolla incelenmesine bağlanmıştır. Bu sebeple yokluğun umûr-ı ‘âmmeye içerisinde nasıl yer aldığı hususunda bu yol tercih edilmiştir.

⁷⁰ Ebû'l-Meâlî Mîr Sadrüddîn Muhammed b. Gıyâsiddîn Mansûr eş-Şîrâzî ed-Deşteki, *Hâşiyetü Mir Sadr el-Hüseynî 'ale'ş-Şerhi'l-Cedîd li't-Tecrîd* (İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1112), 2a.

⁷¹ Teftâzânî, *el-Makâsîd*, 125; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 1/289.

⁷² Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 1/290.

Nasreddin et-Tûsî (öl. 672/1274)'nin *Tecrîd*'ine yazdığı hâşiyede Cürcânî, yokluğun arazî olması yoluyla umûr-ı 'âimme içerisinde yer alabileceğini belirtmiştir. Zira ona göre umûr-ı 'âimme; birlik, mahiyet gibi mevcutların tümünü kapsayan ve imkân, hudûs gibi mevcutların çoğunu kapsayandır. Kıdem, imkânsız ve yokluk gibi kavramları umûr-ı 'âimme içerisinde arazîlik yoluyla değerlendirmek mümkünse de yukarıda da ifade edildiği üzere ona göre daha doğru olanı karşıtlık yaklaşımıdır.⁷³

Yokluğun arazî olarak umûr-ı 'âimme içerisinde incelendiğini savunan kelamcılardan bir diğeri de Taşkoprülüzâde'dir. O umûr-ı 'âimmeyi Zorunlu, cevher ve arazi kapsayan yüklem şeklinde tanımlayarak yokluk ve imkânsızlığın arazîlik yoluyla umûr-ı 'âimme içerisinde yer aldığını kaydetmiştir.⁷⁴ Görüldüğü üzere Tefâtânî, Cürcânî ve Taşkoprülüzâde, aslî kavramlardan sayılmaması sebebiyle yokluğun ana kavramlara eklenen veya onun yanında incelenen kavramlar mesabesinde olduğunu belirtmişlerdir. Bu kelamcılar arasından Cürcânî, söz konusu yaklaşıma nispeten benzer bir yaklaşım daha zikretmiştir.

6. Tâbilik (Tebe'î) Yaklaşımı

Cürcânî'nin yer verdiği bu yaklaşım İcî'nin umûr-ı 'âimme tanımının açıklanması çerçevesinde ortaya konmuştur. Zira o, İcî'nin görüşlerini açıkladığı *Şerhu'l-Mevâkıf*'de bu meseleyi İcî'nin umûr-ı 'âimme tanımına benzer şekilde ele almakla birlikte yokluk kavramına da bahsi geçen tanım çerçevesinde alan açmıştır. Ona göre, yokluk kavramı genel şeylerden sayılmamakla beraber burada ele alınması tâbilik (tebe'î) yoluyla.⁷⁵ Yani yokluk kavramı umûr-ı 'âimmeden sayılan kavramlara tâbi olduğu için umûr-ı 'âimmeye dâhil olmuştur. Aralarında tâbi olacağı en uygun kavram da varlıktır.

Yukarıda değinildiği üzere bu yaklaşım bir anlamda arazîlik yaklaşımını andırmaktadır. Zira bahsi geçen yaklaşımda yokluk kavramı ana kavramlara eklenen veya onlarla beraber incelenen bir kavram iken bu yaklaşıma göre de umûr-ı 'âimme içerisinde incelenip ana kavramlara tâbi olan bir kavramdır. Her iki yaklaşım da ana kavramlar aracılığıyla irdelenen kavramları ele almaktadır. Ancak farklı farklı eserlerde zikredilmeleri sebebiyle bu yaklaşımlara ayrı bir başlık olarak yer verilmiştir.

⁷³ Cürcânî, "Hâşiyetü't-Tecrîd", 2/41.

⁷⁴ Ahmet Süruri, *Taşköprüzâde'nin el-Me'âlim'i ve Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 44, 167; Taşkoprüzâde, *Hâşiyetü'alâ Hâşiyetü't-Tecrîd* (Ragıp Paşa, 732), 24b.

⁷⁵ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 2/60-61.

7. Vasfîlik Yaklaşımı

Bu yaklaşım biçimi Kemalpaşazâde’ye özeldir. Umûr-ı ‘âmmeyi, el-umûrî’l-i’tibâriyye (itibari kavramlar) şeklinde alımlayan Kemalpaşazâde’ye göre varlık ve yokluk kavramlarından kasıt mevcut ve ma’dûm kavramlarıdır. Bu kavramların umûr-ı ‘âmmeye içerisinde inceleme konusu yapılmasının sebebi onların zâtı yönünden değil vasfı yönündendir. Aynı şekilde fazlalık ve ortaklık gibi nitelikler de varlığın vasfına nispetle incelemesi yapılmıştır.⁷⁶ Başka bir deyişle bahsi yapılan mevcut ve ma’dûm kavramları bizzat mevcut ve ma’dûm olan şeyler üzerinden değil de mevcut olmaklık (mevcûdiyet) ve ma’dûm olmaklık (ma’dûmiyet) üzerinden incelenmiştir.⁷⁷ Dolayısıyla yokluk kendi zâtı olan ma’dûm kavramı üzerinden değil niteliği, sıfatı olan yok olmaklık üzerinden bahis konusu edilmiştir.

Sonuç

İçerik ve kökeni itibarıyla Fârâbî ve İbn Sînâ’ya uzanan, kelâm ilminde müstakil bir başlık halinde ele alınması Fahreddin er-Râzî ile başlayan ve Râzî ile birlikte birçok kelamcı ve filozofun eserlerinde birer başlık halinde yer verilen umûr-ı ‘âmmeye, varlık kavramı başta olmak üzere onunla ilintili birçok kavramın ontolojik incelemelerinin olduğu metafiziğin ontoloji kısmıdır. Öyle ki bu konum, müteahhirûn dönemi kelâmını mütekaddimûn dönemi kelâmından farklı olmasını sağlayan bir niteliktedir. Umûr-ı ‘âmmeye ilgili Râzî’nin öncülük ettiği muhteva tartışmaları daha sonraki kelamcılar ve filozoflar tarafından geliştirilerek bazı kavramların umûr-ı ‘âmmeye içerisinde hangi açılardan inceleme konusu yapıldığı gibi ileri düzey birtakım tartışmaları doğurmuştur. Bunun neticesinde yokluk gibi bazı kavramlar, umûr-ı ‘âmmeye kapsamında değerlendirilirken bu değerlendirmede kelamcı ve filozofların muhtelif yorumları dikkate alınmıştır.

Bu yorumlar arasından karşıtlık yaklaşımı hem kelamcılar hem de filozoflar tarafından en çok itibar ve tercih edilen bir yaklaşım olmuştur. Zira mantık ilminde yokluk varlığın karşıtı sayıldığından ontolojik açıdan varlık doğrudan yokluğun konumunu etkilemiştir. Dolayısıyla düşünürler yokluk kavramının umûr-ı ‘âmmeye inceleme sebebini varlığın karşıtı olmasına bağlamışlardır. Râzî’nin de benimsediği bu yaklaşımı Hacı Paşa, Mübârekşah el-Buhârî, Seyyid Şerif Cürcânî, Ali Kuşçu gibi şârihler eserlerinde benimsemişler ve sürdürmüşlerdir. Hatta yokluğun karşıtlık sebebiyle umûr-ı ‘âmmeye dâhil edilmesi hakkındaki incelemeler zamanla yokluk gibi karşıtlık yoluyla ele alınan diğer kavramların ilmî bir gerekçeye binaen umûr-ı

⁷⁶ Kemalpaşazâde, *Tecvîdü’t-Tecrîd* (Atıf Efendi, 2816), 185a-185b; Alper - Apaydın, “Tevvîdü’t-Tecrîd: İnceleme ve Tenkitli Neşir”, 93-94, 113.

⁷⁷ Alper - Apaydın, “Tevvîdü’t-Tecrîd: İnceleme ve Tenkitli Neşir”, 94.

'âmmeye dâhil edilmesiyle ilgili alt bir tartışmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu da bu yaklaşımın tercih edilmesindeki kanaati güçlendirmektedir.

Ortaklık yaklaşımı yokluğun yok olan şeylerin tümüne ortaklık etmesi sebebiyle tercih edilmiş bir yaklaşım biçimidir. Bu yaklaşım biçimi varlık kavramına göre konumlandırılmaktan ziyade yok olanların yoklukta birleşmelerini esas almaktadır. Zira nasıl ki varlık kavramı var olanların tümünde ortak ise yokluk da varlık gibi yok olanların tümünde ortaktır. Dolayısıyla bu yaklaşım biçimine göre yokluk kavramı umûr-ı 'âmmeye yok olanlarda müşterek olması sebebiyle dâhil edilmiştir. Bu yaklaşım biçimi kısmen Kâtibî tarafından doğrudan İbrî tarafından tercih edilmiştir. Hatta Râzî, yokluğu karşıtlık yaklaşımına göre umûr-ı 'âmmede incelediğini söylese de Kâtibî, yokluğun îmâ yoluyla imkânsız kavramı üzerinden incelendiğini çağrıştırarak Râzî'nin imkânsız gibi kavramları ma'dûmların yani yok olanları çoğunda müşterek olmaları sebebiyle umûr-ı 'âmmede incelendiğini belirtmiştir.

Kapsayıcılık yaklaşımı yokluğun mevcutların tümünü veya çoğunu daha sonrasında umûr-ı 'âmme tanımının genişletilerek hem mevcutların hem de ma'dûmların tümünü veya çoğunu kapsamı sebebiyle umûr-ı 'âmmeye dâhil edildiği bir yaklaşım biçimidir. Esasen bu genişleme yaklaşıma getirilen bazı eleştiriler sebebiyle gerçekleşmiştir. Zira yokluğun, mevcutların tümünü veya çoğunu kapsamı şeklinde yapılan umûr-ı 'âmme tanımının dışında kalması bu eleştirilerde etkili olmuştur. Dolayısıyla tanımda bir genişlemeye gidilerek yokluğun mevcut ve ma'dûmların tümünü veya çoğunu kapsamı sebebiyle umûr-ı 'âmmede değerlendirildiği bir yaklaşım biçimi belirlenmiştir. Şemseddin İsfahânî, Babertî, Teftâzânî gibi kelimacılar bu yaklaşımı benimseyenler arasında olmakla birlikte Teftâzânî ve Taşköprülüzâde bu yaklaşımı eleştirenler arasındadır.

Özellik yaklaşımı, yokluğun mevcutların kısımlarından hiçbirisine has olmadığı için umûr-ı 'âmmeye sokulduğu yaklaşım biçimidir. Bu yaklaşım biçimi diğerlerinden farklı olarak hem kendisiyle hem de kendisi sebebiyle başka bir yaklaşım biçimiyle ifade edilmiştir. Yani yokluk, umûr-ı 'âmmeye hem mevcutların kısımlarının hiçbirisine özel olmadığı için dâhil edildiği bir yaklaşım biçimine hem de mevcudun kısımlarına has olmadığı için karşıtlık gibi başka yaklaşım biçimlerine gidilebilmiştir.

Teftâzânî ve Cürcânî yokluğun umûr-ı 'âmmeye nasıl dâhil edildiği konusunda başka yaklaşımlar benimsese de her ikisi de yokluğun arazîlik yoluyla umûr-ı 'âmmeye sokulabileceğini belirterek alternatif yaklaşımlara alan açmışlardır. Aslında bu yaklaşım bir açıdan kapsayıcılık yaklaşımı aracılığıyla umûr-ı 'âmmeye dâhil olmayan yokluk ve imkânsızlık kavramları için geliştirilmiştir. Zira mevcutların çoğunu kapsayan şekilde tanımlanan umûr-ı 'âmme tanımı içerisinde yokluk bu kapsamda ikincil ya da ara bir konu olarak incelenmiştir. Bu yaklaşım Taşköprülüzâde tarafından da benimsenmiştir.

Yukarıda bahsi geçen yaklaşımlara nazaran tâbilik ve vasfîlik gibi daha az tercih edilen yaklaşımlar da vardır. Nitekim Cürcânî, karşıtlık ve arazîlik dışında tâbilik yaklaşımına da yer vermiş, yokluğun umûr-ı 'âmmede yer alan kavramlara tabi olduğu için umûr-ı 'âmmeye dâhil edildiğini söylemiştir. Tâbilik yaklaşımı da arazîlik gibi doğrudan incelemeye alınan ana kavramların dışında kalan ancak onlarla beraber ele alınması uygun olan yokluk gibi kavramların bulunduğu bir yaklaşımdır. Dolayısıyla bu her iki yaklaşımın beraber değerlendirilmesi mümkündür. Kemalpaşazâde ise yokluğun umûr-ı 'âmme içerisinde incelenmesini yokluk kavramının zâtına yani kendisine değil ona ilişkin niteliklere bağlamıştır. Dolayısıyla ona göre yokluk, umûr-ı 'âmmeye kendisine nitelenen yok olmaklık vasfı üzerinden sokulmuştur.

Görüldüğü üzere bu yaklaşımlar yokluğun umûr-ı 'âmme içerisinde niçin yer aldığını göstermek için birtakım değerlendirmeler, eleştiriler ile bu değerlendirme ve eleştiriler ölçüsünde yapılan bazı genişletmeler neticesinde geliştirilmiş yaklaşımlardır. Bu yaklaşımları hiyerarşik bir düzene sokmak pek mümkün değildir. Zira düşünürler bazen birden fazla seçenek sunmuşlardır. Bu yaklaşımlar içerisinde birini diğerinden daha üstün kılacak veya daha kesin olduğunu gösterecek bir ölçüt bulunmamakla birlikte düşünürlerin bu konudaki farklı farklı fikirleri o döneme ait ilmî birikimi ve zenginliği göstermesi bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Akkanat, Hasan. *Kadı Sıraceddin el-Ürmevî ve Metâli'u'l-Envâr (Tahkik, Çeviri, İnceleme - 1. Cilt)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Akkanat, Hasan. *Klasik Dönem İslam Felsefesinde Tümeller (İbn Sînâ Eksenli Bir Çözümleme)*. Adana: Karahan Kitabevi, 2016.
- Alper, Ömer Mahir - Apaydın, Yasin. "Kemalpaşazâde'nin Tecrîd Eleştirisi ve Yeniden İnşası Olarak Tecvîdü't-Tecrîd: İnceleme ve Tenkitli Neşir". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 81-131.
- Altaş, Eşref. "Fârâbi'den Beyzâvî'ye Umûr-ı Âmme Kavramının Gelişimi, Dönüşümü ve Beyzâvî'nin Tercihleri". *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Kādî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. 153-212. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.
- Âmulî, Şemseddin el-. *Tenkîhu'l-efkâr fi şerhi Tavâli'i'l-envâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 782.
- Apaydın, Yasin. "Kânûnî'ye İthaf Edilen Umûr-ı Âmme Risâlesi: Özgünlük Temelli Yorum Bağlamında Bir Kaktı". *Bilimname* 2021/44 (2021), 547-576.
- Apaydın, Yasin. "Kara Seydî-i Hamîdî (v. 912/1507) ve Umûr-ı Âmme'ye Dair Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi". *darulfunun ilahiyat* 29/2 (2018), 343-378.
- Apaydın, Yasin. "Meşşâîlik'ten Devralınan Miras: Ekberî Geleneğe Umûr-ı Külliye Kavramının Mahiyeti ve Kapsamı". *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 6/2 (2020), 1043-1072.
- Apaydın, Yasin. "Metafiziğin Meselesini Mesele Edinmek: Klasik Dönem Sonrası İslam Düşüncesinde Umûr-ı Âmme Sorunu". *Uluslararası İstanbul Felsefe Kongresi Bildiri Kitabı*. 141-151. İstanbul: Mantık Derneği Yayınları, 2018.
- Apaydın, Yasin. *Metafiziğin Meselesini Temellendirmek Tecrid Geleneği Bağlamında Umûr-ı Âmme Sorunu*. İstanbul: Endülüs, 2019.
- Arıcı, Mustakim. "VII./XIII. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Fahreddin Razi Ekolü". *İslam Araştırmaları Dergisi* 26 (2011), 1-37.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmud b. Ahmed. *Şerhu't-Tecrîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2160.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Basrî. *Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil*. thk. İmâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1986.
- Behmenyâr b. Merzûbân. *et-Tahsîl*. nşr. Murtazâ Mutahharî. thk. Murtazâ Mutahharî. Tahran: Müessesetü İntişârât ve Câb-ı Dânişgâh-ı Tahrân, 1996.
- Bihîştî, Ebu'l-Alâ Alaüddin Muhammed b. Ahmed el-İsferâyînî. *Tefrîdü'l-i'timâd fi şerhi Tecrîdi'l-i'tikâd*. İngiltere: British Library, EAP521/1/33. <https://eap.bl.uk/archive-file/EAP521-1-33#?c=0&m=0&s=0&cv=17&xywh=-1249%2C179%2C4545%2C2747&r=0>

- Bulut, Zübeyir. *Felsefî Kelâmda Umûr-i Âmme*. Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Yapısı*. çev. Burhan Köroğlu vd. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf. "Hâşiyetü't-Tecrîd". *Tesdidü'l-kavâ'id fi şerhi Tecrîdi'l-'akâid*. thk. Eşref Altaş vd. mlf. Ebu's-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed Şemseddin İsfahânî. İstanbul: Neşriyâtı Vakfî'd-Diyâneti't-Türkî, 2020.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkif*. thk. Mahmud Ömer Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdullâh b. Yûsuf. *eş-Şâmil fi usûli'd-Dîn*. thk. Ali Sami en-Neşşar vd. İskenderiye: Münşeâtü'l-Maârif, 1969.
- Deştékî, Ebü'l-Meâlî Mîr Sadrüddîn Muhammed b. Gıyâsiddîn Mansûr eş-Şîrâzî. *Hâşiyetü Mir Sadr el-Hüseynî 'ale's-Şerhi'l-Cedîd li't-Tecrîd*. İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1112.
- Devvânî, Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed es-Sıddîkî. *el-Hâşiyetü'l-kadîme 'alâ Şerhi't-Tecrîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 740.
- Ebherî, Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer b. Mufaddal. *Kitâbu'l-Metâli'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1406/3.
- Ebherî, Esîrüddîn Mufaddal b. Ömer b. Mufaddal. *Zübdetü'l-esrâr*. İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1210.
- Efdalzâde Hamîdüddin Efendi. *Hâşiyetü 'alâ Metâli'i'l-enzâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 2113.
- Esterâbâdî, Muhammed Cafer Şerî'atmedâr. *el-Berâhînü'l-kâti'a fi şerhi Tecrîdi'l-'akâidi's-sâtî'a*. thk. Merkezü'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmî. 4 Cilt. Kum: Müessesesi-i Bustân-i Kitâb, 1424.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *el-Elfâzü'l-müsta'mele fi'l-mantık*. thk. Muhsin Mehdî. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1968.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu'l-Burhân*. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2012.
- Fârâbî, Ebû Nasr. "Makâle fi ağrâdi'l-hakîm fi külli makâle mine'l-kitâbi'l-mevsûm bi'l-hurûf". *al-Farabi's Philosophische Abhandlungen (es-Semeratü'l-merziyye fi ba'zi'r-risâlati'l-Fârâbiyye)*. thk. Friedrich Dieterici. Leiden: E. J. Brill, 1890.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Makâsîdü'l-felâsife*. thk. Süleyman Dünya. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1961.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *Mî'yârü'l-ilm fi'l-mantık*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Hacı Paşa, Celâleddin Hızır b. Ali el-Konevî el-Aydînî. *Şerhu Tavâli'i'l-envâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 3053.

- Hillî, Cemâlüddîn Hasen (Hüseyn) b. Yûsuf b. Alî İbnü'l-Mutahhar el-. *Îzâhu'l-makâsîd min Hikmeti 'ayni'l-kavâ'id*. thk. Seyyid Muhammed Mişkât - Alinakî Münzevî. Tahran: y.y., 1958.
- İbn Ebû Usaybia, Ebu'l-Abbas Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım. *'Uyûnü'l-enba' fî tabakâti'l-etibbâ'*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b Hasan b Furek el-Ensârî. *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbn Kemmûne, Sa'd b. Mansûr. *el-Cedîd fi'l-hikme*. thk. Hamîd Mer'îd el-Kübeysî. Bağdat: Matbaatu Câmiatu Bağdad, 1982.
- İbn Sînâ. *Dânişnâme-i Alâî (Alâî Hikmet Kitabı)*. çev. Murat Demirkol - Gürbüz Deniz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- İbn Sînâ. *en-Necât Felsefenin Temel Konuları*. çev. Kübra Şenel. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ İkinci Analitikler*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ Mantığa Giriş*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ Metafizik I*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. 2 Cilt. İstanbul: Litera Yayınları, 2004.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ Metafizik II*. çev. Ekrem Demirli - Ömer Türker. 2 Cilt. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ Sofistik Deliller*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2006.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ Topikler*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- İbn Sînâ. *Kitâbu's-Şifâ Kategoriler*. çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010.
- İbn Sînâ. "Risâle fî aksâmi'l-'ulûmi'l-'akliyye". *Tis'u resâil fi'l-hikme ve't-tabiiyyât*. İstanbul: Matbaatü'l-Cevâib, 1298.
- İbn Türke, Sâinüddîn Ebû Muhammed Ali b. Efdalüddin Muhammed b. Sadrüddin Ebû Hâmid Muhammed Türke İsfahânî Hucendî. *el-Hikmetü'r-reşîdiyye*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 2404.
- İbnü'l-Kıftî, Ebu'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim. *Târîhü'l-hukema'*. nşr. Julius Lippert. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1978.
- İbrî, Burhaneddin Abdullah b. Muhammed. *el-Îzâh fî Şerhi'l-Misbâh*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 793.
- İbrî, Burhaneddin Abdullah b. Muhammed. *Şerhu Tavâli'i'l-envâr*. İstanbul: Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 1148.
- Îcî, Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar. *el-Mevâkîf fî 'ilmi'l-keâm*. thk. Abdurrahman Umeyre. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.

- Kādî Beyzâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Tavâli'ü'l-envâr min metâli'i'l-enzâr*. thk. Abbas Süleyman. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1991.
- Kādî Mîr Meybüdü, Kemaleddin Hüseyin b. Mahmud. *Kādî Mir 'ale'l-hidâye*. Matbaati'l-Hâc Hüseyin Efendi, 1313.
- Kaş, Murat. *Seyyid Şerîf Cürcânî'de Zihnî Varlık*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Kâtibî, Necmüddîn el-. *el-Münassas fi şerhi'l-Mûlahhas*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 1680.
- Kâtibî, Necmüddîn el-. *Hikmetü'l-'ayn (Varlık Hikmeti)*. çev. Salih Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Risâle fi'l-umûri'l-'âmm*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 2838.
- Kemalpaşazâde, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Tecvidü't-Tecrid*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, 2816.
- Kuşçu, Alaüddin Ali b. Muhammed. *eş-Şerhu'l-cedîd ale't-Tecrid*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 537.
- Lâhîcî, Abdürrezzâk b. Ali. *Şevârikü'l-ilhâm fi şerhi Tecridi'l-keîâm*. thk. Esed Alizade. 5 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâm es-Sâdik, 3. Basım, 2012.
- Levkerî, Ebu'l-Abbas Fazl b. Muhammed. *Beyânü'l-hak bi-damani's-sıdk: el-'ilmü'l-ilâhî*. Tahran: Müessese-i Beyne'l-Mileli Endişe ve Temeddün-i İslâmî, 1995.
- Mîrzâcân, Mîrzâ Habîbullah Bâğnevî Şîrâzî. *Hâşiyetü'l-Bâğnevî 'alâ Şerh-i Hikmeti'l-'ayn*. thk. Ali Haydarî Yesavlî. Kum: y.y., 1391.
- Mübârekşâh el-Buhârî, Mîrek Şemsüddîn Muhammed b. *Şerhu Hikmeti'l-'ayn*. ed. Cafer Zâhidî. Meşhed: İntişârât-ı Danişgâh-i Firdovsî, 1974.
- Nesefî, Ebu'l Mu'în Meymun b Muhammed. *Tabsiratü'l edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2004.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *el-Mebâhisü'l-meşrikiyye fi 'ilmi'l-ilâhiyyât ve't-tabiiyyât*. thk. Muhammed Mu'tasım Billah el-Bağdâdî. Kum: Zevî'l-Kurbâ, 2007.
- Râzî, Ebu Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Fahreddin. *Kitâbu'l-Mulahhas fi'l-Mantık ve'l-Hikme (Sistemik Ontoloji)*. çev. İsmail Hanoğlu. Ankara: Elis Yayınları, 2020.
- Shihadeh, Ayman. "Gazzâlî'den Râzî'ye: 6/12. Yy.'da Felsefî Kelâmda Yeni Gelişmeler". çev. Bilal Taşkın. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 240-278.

- Süruri, Ahmet. *Taşköprizâde'nin el-Me'âlim'i ve Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Şemseddin es-Semerkandî, Muhammed b. Eşref el-Hüseyni. *el-Ma'ârif fi Şerhi's-Sahâif*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail - Nazîr Muhammed en-Nazîr İyâd. 2 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2015.
- Şemseddin es-Semerkandî, Muhammed b. Eşref el-Hüseyni. *es-Sahâifu'l-ilâhiyye*. thk. Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf. Kuveyt: Mektebetü'l-Felah, 1985.
- Şemseddin İsfahânî, Ebu's-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed. *Metâli'u'l-enzâr 'alâ metni Tavâli'i'l-envâr*. b.y.: Dâru'l-Kütüb, ts.
- Şemseddin İsfahânî, Ebu's-Sena Mahmûd b. Abdurrahman b. Ahmed. *Tesdîdü'l-kavâ'id fi Şerhi Tecrîdi'l-'akâid*. thk. Hâlid b. Hammâd el-Advânî. 2 Cilt. Kuveyt: Darü'z-Ziyâ, 2012.
- Taşkın, Bilal. *İslam Düşüncesinde Varlık Tartışmaları Sadeddin et-Teftâzânî Merkezli Bir İnceleme*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Taşkın, Bilal. "Osmanlı Döneminde Varlık Tartışmaları: Kara Seyyidî el-Hamîdî'nin Umûr-i Âmme'ye Dair Risaleleri Bağlamında Bir İnceleme". *Osmanlı'da İlm-i Kelâm Âlimler, Eserler, Meseleler*. ed. Osman Demir vd. 189-217. İstanbul: İsar Yayınları, 2016.
- Taşkın, Bilal. "Osmanlı Döneminde Yazılan Umur-i Amme Risaleleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 75-99.
- Taşköprizâde, İsamüddin Ahmed b. Mustafa. *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti't-Tecrîd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ragıp Paşa, 732.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer. *el-Makâsîd*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer. *Şerhu'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1998.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b Muhammed b Hasen. *Ahlâk-ı Nâsırî*. thk. Müctebâ Mînovî - Ali Rızâ Haydarî. Tahran: Şirket-i Sihâmî İntişârât-i Havârizmî, 1354.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b Muhammed b Hasen. "Aksâmü'l-Hikme". *Telhîsu'l-Muhassal*. ; Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 2. Basım, 1985.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen. *Tecrîdü'l-'akâid*. thk. Abbas Süleyman. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1996.